

Seminar zu den Herrscherurkunden des Hochmittelalters im römisch-deutschen Reich

Andrea Rzhacek, Renate Spreitzer
Österreichische Akademie der Wissenschaften
Institut für Mittelalterforschung
Abteilung Editionsunternehmen und Quellenforschung
Diplomata-Abteilung der Monumenta Germaniae Historica

Mazarykova univerzita, Ústav pomocných věd historických a archivnictví, 2015

Innere Merkmale

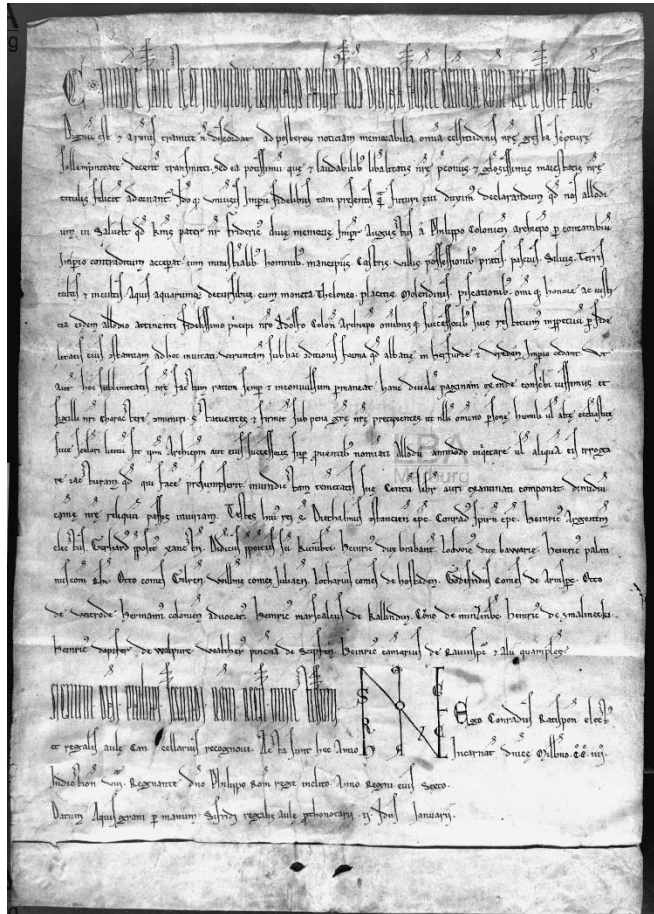
Als innere Merkmale der Urkunden bezeichnet man alles das, für dessen Erkenntnis und Verständnis man auf den Text der Urkunde zurückgreifen muss, also mehr tun muss, als die Urkunde lediglich in Augenschein zu nehmen.
(Vogtherr, Urkundenlehre S. 63)

Einteilung der Urkunden

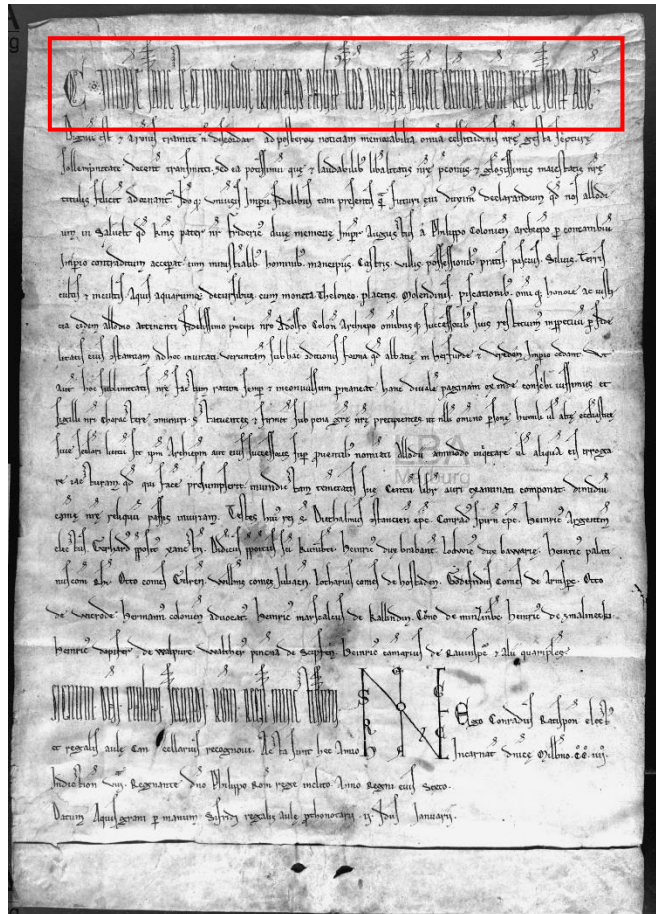
Protokoll

Kontext

Eschatokoll

Protokoll

Invocatio

monogrammatistische Invocatio
verbale Invocatio

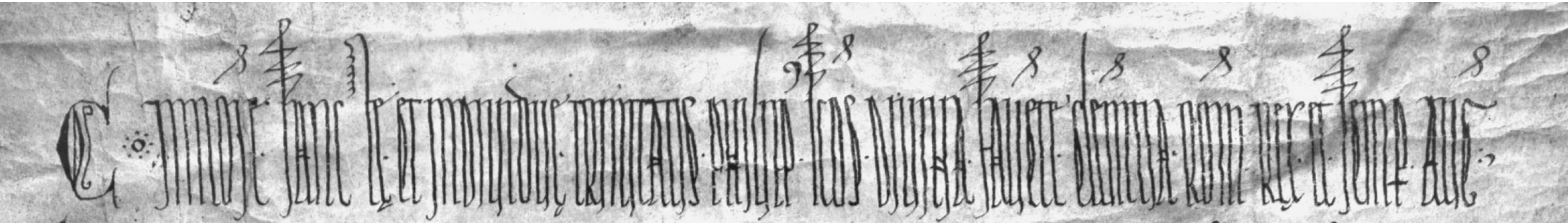
Intitulatio (und Devotionsformel)

Inscriptio

Salutatio

Verewigungsformel

Invocatio, Intitulatio

(C.) # In nomine sanctę et individue trinitatis. Philippus secundus divina favente clementia Romanorum rex et semper augustus. # (DPh. 87)

Invocatio, Intitulatio

(C.) # In nomine sancte et individue trinitatis amen. Fridericus secundus divina favente clementia Romanorum imperator semper augustus, Jerusalem et Sicilie rex. #

(DF.II. BFW 1599)

Fredericus dei gratia Romanorum imperator augustus. # (DF.I. 592)

H(enricus) sextus dei gratia Romanorum imperator et semper augustus.

(DH.VI. BB 299)

Intitulatio, Inscriptio, Salutatio

Philippus divina favente clementia Romanorum rex et semper augustus **universis**
fidelibus imperii presentibus et futuris gratiam suam et omne bonum. (DPh. 54)

F(ridericus) dei gratia Romanorum imperator augustus **consulibus de Cariciana et**
toti populo gratiam suam et bonam voluntatem. (DF.I. 656)

Intitulatio, Inscriptio, Salutatio

Philippus divina favente clementia Romanorum rex et semper augustus universis fidelibus imperii presentibus et futuris gratiam suam et omne bonum. (DPh. 54)

F(ridericus) dei gratia Romanorum imperator augustus consulibus de Cariciana et toti populo gratiam suam et bonam voluntatem. (DF.I. 656)

Intitulatio, Inscriptio, Salutatio

Chunradus dei gratia Romanorum dilecto et venerabili patri Chunrado Salzburgensi archiepiscopo salutem et filialis dilectionis affectum.

(DK.III. 11 an den Erzbischof von Salzburg)

Conradus dei gratia Romanorum imperator augustus Iohanni eadem gratia Constantinopolitano imperatori salutem et fraternam dilectionem.

(DK.III. 69 an den byzantinischen Kaiser)

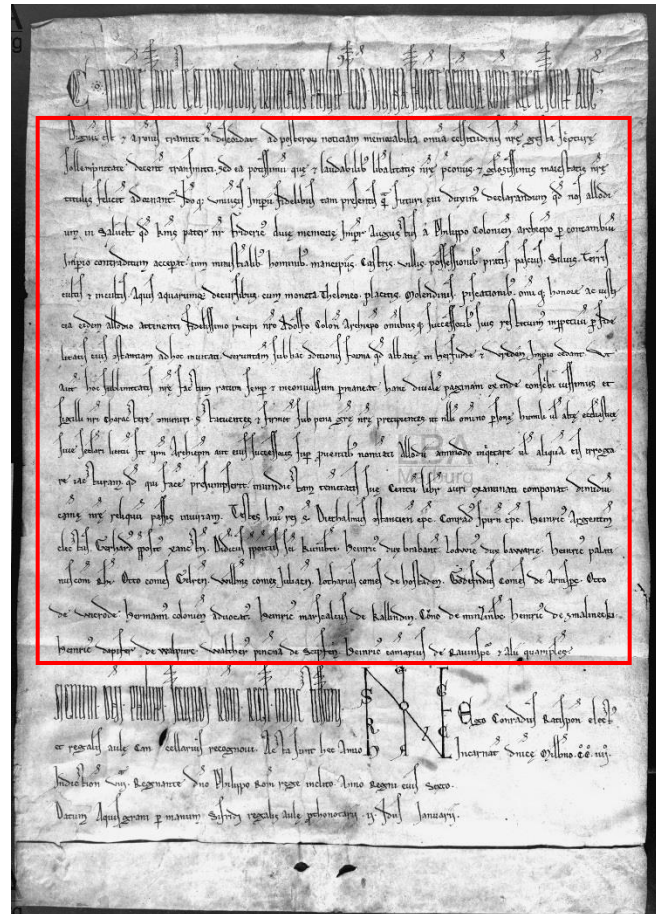
Reverendo in Christo patri domino Innocentio sacrosancte Romane ecclesie summo pontifici Philippus dei gratia Romanorum rex et semper augustus salutem et filialem dilectionem.

(DPh. 20 an den Papst)

Verewigungsformel

(C.) # In nomine sanctę et individue trinitatis. Fredericus divina favente clementia Romanorum imperator et semper augustus dilecto patruo suo Ottoni Frisingensi episcopo eiusque successoribus canonice substituendis in perpetuum. #
(DF.I. 218)

Kontext

- Arenga
- Publicatio
- Narratio
- Petitio
- Interventio
- Vorbehaltsklausel
- Dispositio
- Pertinenzformel
- Perturbationsformel
- Pönformel
- Corroboratio
- Zeugenreihe

Arenga

Lohnarenga

Ad eterni regni premium/meritum/retributionem et temporalis imperii incrementum ...

Schriftlichkeitsarenga

... ut illa redigantur in publico instrumento, ne processu temporis per oblivionem id â memoria hominum elabatur et ... per evidentiam ipsius autentici negotii veritas cognoscatur. (DPh. 141)

Herrschaftsarenga

In eminenti/excelso regie/imperatorie maiestatis/dignitatis/celsitudinis throno ... constitute ...
in excellenti specula regie maiestatis throni ...

Publicatio

Igitur notum sit omnibus fidelibus nostris presentibus et futuris, qualiter/quod...

Noverit universorum regni nostri fidelium tam presens etas quam successura posteritas, quod...

[Arenga] Igitur ad noticiam universorum imperii fidelium tam presentis etatis quam successure posteritatis volumus pervenire, qualiter ...

(BB 235)

H(enricus) sextus dei gratia Romanorum imperator et semper augustus. Notum esse volumus universis nostri fidelibus, ad quos presens pagina pervenerit, quod nos ...

(BB 299)

Narratio

Venerunt ad presentiam nostram in curia Magdeburg nuper habita ... (DF.I. 783)

Denique veniens ad presentiam nostram Fridericus abbas Luxoviensis nobis ecclesie sue iacturas exposuit, videlicet ipsius ecclesie combustionem, ubi et ipsius ecclesie regum et imperatorum privilegia nobis significavit igne cremata, ... (DPh. 62)

Universitati igitur omnium fidelium nostrorum per hoc presens scriptum duximus innotescendum, quod nos advocatiam nostram apud Vrsperg in pignore obligavimus fideli nostro Bertholdo de Weissenhorn pro ducentis marcis. Quod cum aliquantulum preter iusticiam fecisse videamur, venerunt ad nos monachi ipsius ecclesie in Vrsperg ... (DPh. 65)

Petitio

Denique veniens ad presentiam nostram Fridericus abbas Luxoviensis nobis ecclesie sue iacturas exposuit, videlicet ipsius ecclesie combustionem, ubi et ipsius ecclesie regum et imperatorum privilegia nobis significavit igne cremata, petens ea sibi a nobis innovari. Cuius petitioni nos annuentes ... (DPh. 62)

Universitati igitur omnium fidelium nostrorum per hoc presens scriptum duximus innotescendum, quod nos advocatiam nostram apud Vrsperg in pignore obligavimus fideli nostro Bertholdo de Weissenhorn pro ducentis marcis. Quod cum aliquantulum preter iusticiam fecisse videamur, venerunt ad nos monachi ipsius ecclesie in Vrsperg et petiverunt a nobis, ut ipsi de propriis rebus ipsorum hac advocatia absolverentur et quod ipse Bertholdus ... in prefata ipsa advocatia sibi fuerat obligata. Benigne itaque eorum annuimus petitioni et ... nos ipsi ecclesie concessimus et ... confirmavimus ... (DPh. 65)

Interventio

Quapropter notum sit omnibus Christi nostrique fidelibus tam futuris quam presentibus, qualiter nos ob mercedem ęternę retributionis interveniente ac petente Bertha regina regni thorique nostri consorte dilectissima interventuque fidelis nostri Ebbonis Niwenburgensis episcopi aliorumque fidelium nostrorum ... (DH.IV. für Kloster Lorsch)

Notum sit igitur omnibus tam presentibus quam futuris Christi fidelibus, pro remedio anime nostre nec non parentum nostrorum interveniente etiam dilecta nostra Gerdrude regina ... (DK.III. 13 für Kirche von Naumburg)

Ad interventum quoque fidelis nostri Cunradi ducis Spoletani et ad petitionem Walfreducii Martholdi Eugibini consulis et Adelardi imperialis iudicis ... (DH. VI. BB 157 für die Bürger von Gubbio)

Dispositio

Inde est, quod ...

[Publicatio] quod/qualiter, ...

attendentibus/animadvertentibus/considerantibus + *Treue, Gehorsam, Ergebenheit...*

Schenkungen

Besitzbestätigungen

Verleihungen

Inschutznahme

Belehnungen

dispositives Verb – tradere, concedere, donare, confirmare, ...

Pertinenzformel

... quod nos allodium in Saluelt, quod karissimus pater noster Fridericus dive
memorie imperator augustus â Philippo Coloniensi archiepiscopo per concambium
imperio contraditum acceperat, cum ministerialibus, hominibus, mancipiis, castris,
villis, possessionibus, pratis, pascuis, silvis, terris cultis et incultis, aquis
aquarumque decursibus, cum moneta, theloneo, placitis, molendinis, piscationibus
omnique honore ac iusticia eidem allodio attinenti fidelissimo principi nostro Adolfo
Coloniensi archiepiscopo omnibusque successoribus suis restituimus ... (DPh. 87)

Perturbationsformel

Precipientes itaque iubemus, ut eandem ecclesiam ... nullus archiepiscopus, episcopus, dux, marchio, comes, vicecomes, nulla denique magna parvaque persona in aliquo molestare presumat (DK.III. 87, wiederholt von DF.I. 106)

... regio districto statuentes et precipientes, ne ulli de cetero persone ecclesiastice vel seculari hanc nostre confirmationis paginam fas sit infringere vel ei aliquo temeritatis ausu contraire. (DPh. 137, wiederholt von DF. II. 114)

häufige Form: statuimus et precipimus, ut nulla persona alta vel humilis, secularis vel ecclesiastica hanc paginam presumat infringere.

Pönformel

Si qui autem, quod absit, huius precepti nostri in aliquo violator extiterit, nostram nostrorumque successorum offensionem incurrat et pro pēna sexaginta libras auri componat, quarum una medietas fisco, altera vero ecclesię et abbati iniuriam passo persolvatur.

(DF.I. 829)

Quod qui facere presumpserit, in vindictam temeritatis suę centum libras auri examinati componat, dimidium camerę nostrę, reliquum passis iniuriam.

(DPh. 87)

Corroboratio

Ut autem hec nostra renovatio et confirmatio rata et inconcussa omni ævo permaneat, hoc nostrę donationis preceptum inde conscriptum sigilli nostri impressione signari iussimus manuque propria, ut infra videtur, corroboravimus, testes quoque, qui presentes aderant, subternotari fecimus. Quorum nomina hec sunt: ... (DK.III. 21 mit Übernahmen aus DO.III. 79)

Et ut hec in omne evum rata permaneant et inconvulsa, presentem paginam conscribi et sigilli nostri impressione fecimus communiri. Huius rei testes sunt: ... (DF.I. 829)

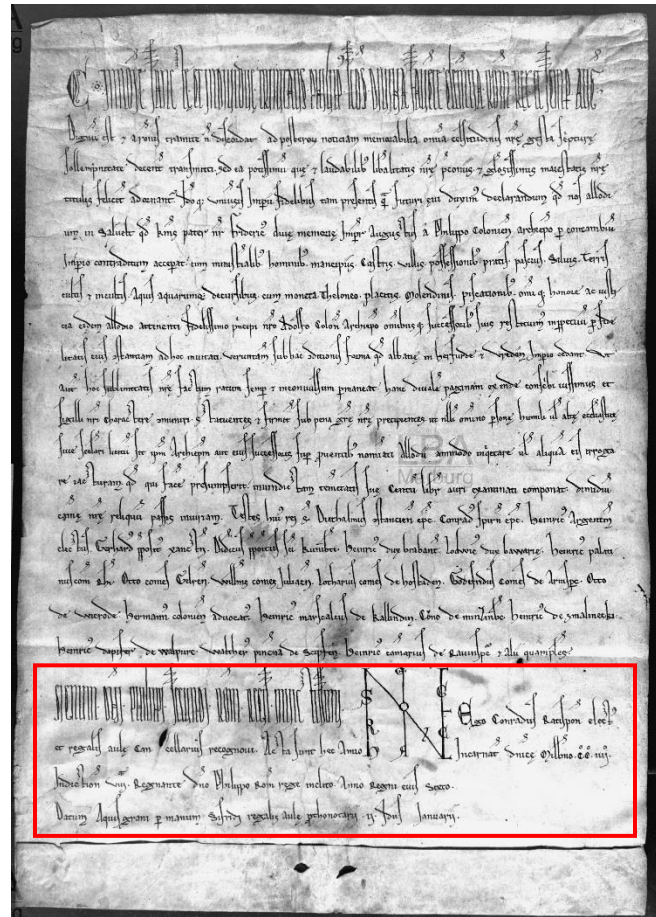
Ad cuius rei certam in posterum evidentiam presentem inde cartam conscribi et maiestatis nostre sigillo iussimus communiri. (DPh. 54)

Zeugenreihe

... testes quoque, qui presentes aderant, subternotari fecimus. Quorum nomina hæc sunt: ... (DK.III. 21)

Huius rei testes sunt:

Eschatokoll

Signumzeile

Rekognition

Datierung

Datum per manus-Formel

Apprecatio

Signumzeile

Signum domini Cūnradi Romanorum regis secundi. (M.) (DK.III. 21)

Signum domini Philippi secundi Romanorum regis invictissimi. (M.) (DPh. 87)

Signum domini Friderici secundi dei gratia invictissimi Romanorum imperatoris
semper augusti (M.) Jerusalem et Sicilie regis. (DF.II. BFW 1599)

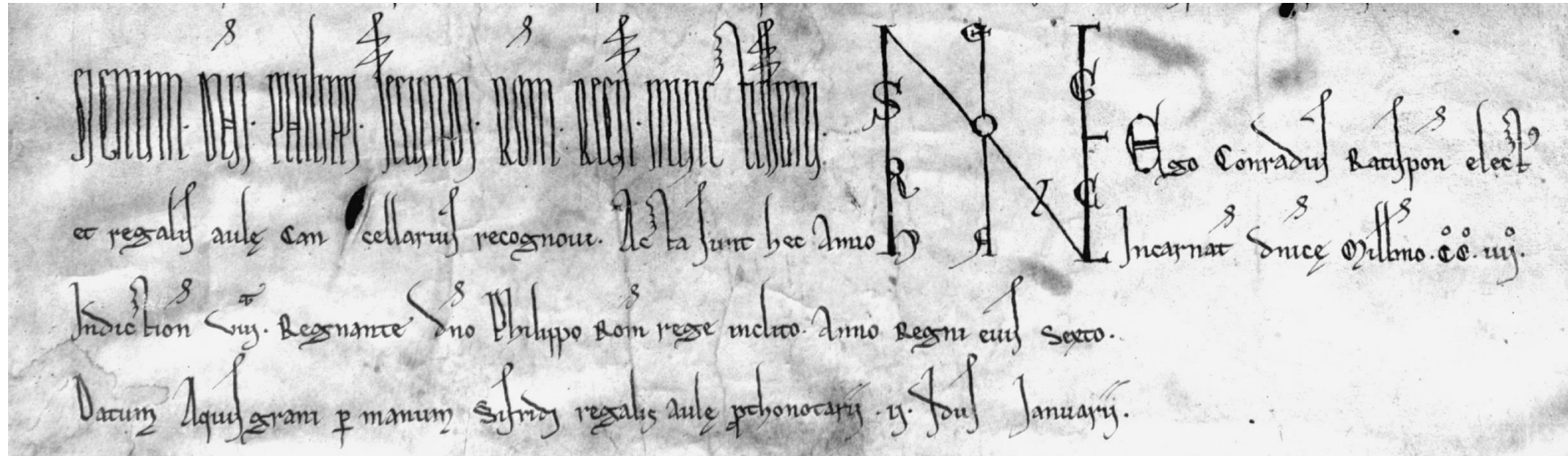

Rekognition

Ego Godefridus imperialis aule cancellarius vice Christiani Maguntine sedis archiepiscopi et Germanie archicancellarii recognovi. (DF.I. 829)

Ego Chonradus Metensis et Spirensis episcopis, imperialis aule cancellarius et totius Ytalie legatus, vice domini Engelberti dei gratia venerabilis Coloniensis archiepiscopi et totius Ytalie archicancellarii recognovi. (DF. II. 679)

Datierung

Acta sunt hec anno incarnationis dominicę millesimo C^oC^oIII^o, indictione VIII^a,
regnante domino Philippo Romanorum rege inclito, anno regni eius sexto.

Datum Aquisgrani per manum Sifridi regalis aule prothonotarii II idus ianuarii. (DPh. 87)

Datierung

Dat. Erbefurdię anno dominice incarnationis M°CLXX°II°; feliciter amen. (DF.I. 592)

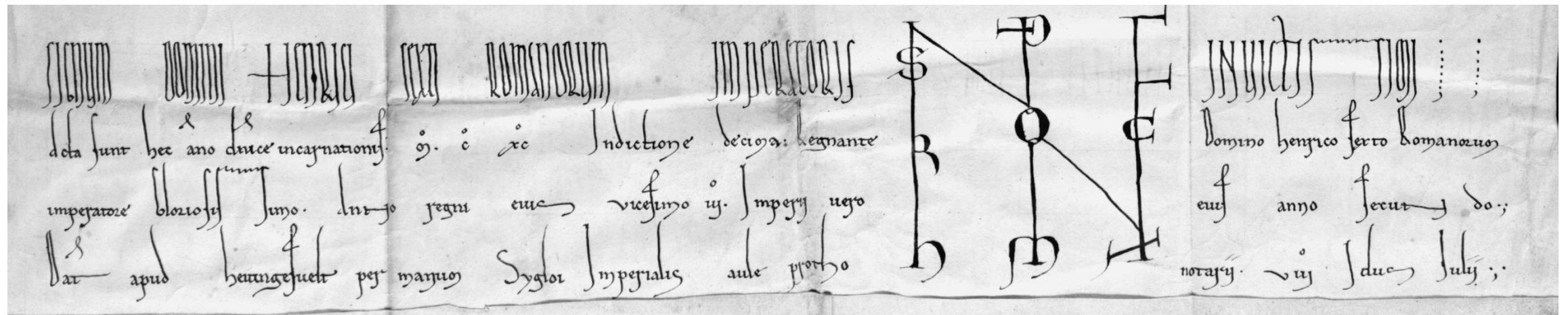
Dat. apud Geilenhusen VIII° kalendas iunii. (DH.VI. BB 299)

Datum apud Olsniz anno ab incarnatione domini M°C°XC°VIII°, XII kal. marcii, indictione tercia. (DPh. 35)

Dat. Babinberc in die coronationis nostre. (DPh. 54)

Datierung

Acta sunt hec anno dominice incarnationis M^oC^oXC^o, indictione decima,
regnante domino Henrico sexto Romanorum imperatore gloriosissimo,
anno regni eius vicesimo III°, imperii vero eius anno secundo;
dat. apud Heitingesuelte per manum Sygloi imperialis aule prothonotarii
VIII° idus iulii. (DH.VI. BB 235)

Datum per manus - Formel

Acta sunt hec anno incarnationis dominicę millesimo C^oC^oIII^o, indictione VIII^a,
regnante domino Philippo Romanorum rege inclito, anno regni eius sexto.

Datum Aquisgrani per manum Sifridi regalis aule prothonotarii II idus ianuarii. (DPh. 87)

Apprecatio

Anno dominicę incarnationis M°C°XXX°VIII°^o, indictione II^a, regnante Cunrado Romanorum rege secundo, anno vero regni eius II°; data Argentinę V kal. Iunii; in Christo feliciter amen. (DK.III. 21)

Acta sunt hec anno dominice incarnationis millesimo ducentesimo vicesimo sexto, mense aprilis, quartedecime indictionis, imperante domino nostro Friderico secundo dei gratia invictissimo Romanorum imperatore semper augusto, Jerusalem et Sicilie rege, anno Romani imperii eius sexto, regni Jerusalem primo et regni Sicilie vicesimo octavo, feliciter amen; datum apud Ravennam anno, mense et indictione prescriptis. (DF.II. BFW 1599)

Exkurs: Die sizilische Königsurkunde

Invocatio und Intitulatio

IN NOMINE DEI ETERNI ET SALVATORIS NOSTRI IESU CHRISTI AMEN. FREDERICUS divina favente clemencia rex Sicilie, ducatus Apulie et principatus Capue (DF.II. 114)

Exkurs: Die sizilische Königsurkunde

Corroboratio

... et ut presens nostre pietatis concessio firma sibi et illibata persistat, presens nostre maiestatis privilegium per manus Aldoini notarii et fidelis nostri scribi et sigillo nostri iussimus insigniri; anno, mense et indictione subscriptis.

(DF. II. 114)

Exkurs: Die sizilische Königsurkunde

„nach unten weisende Kurzdatierung“ und Datierung, Datum per manus-Formel

... et ut presens nostre pietatis concessio firma sibi et illibata persistat, presens nostre maiestatis privilegium per manus Aldoini notarii et fidelis nostri scribi et sigillo nostri iussimus insigniri; anno, mense et indictione subscriptis.

Data in civitate Cathanie per manus Gualterii de Pall(earia) venerabilis Cathaniensis episcopi et regni Sicilie cancellarii, anno dominice incarnationis millesimo ducentesimo decimo, mense ianuarii tercię indictionis, regni vero domini nostri Frederici dei gracia illustrissimi regis Sicilie, ducatus Apulie et principatus Capue anno duodecimo; feliciter amen. (DF. II. 114)

Diktat - Diktatvergleich

Diktat – Sprachstil und sprachlicher Formelschatz

Diktatvergleich – Methode, um Kanzleimäßigkeit und Echtheit zu bestimmen
(Santifaller, Urkundenforschung S. 37)

Diktat - Diktatvergleich

Notar PhA

... litterarum indiciis decrevimus perennari (DPh. 49)

... vivaci scriptorum memoria decet et congruum est perhennari (DPh. 152)

... litterarum ea indiciis in perpetuum memoriam hominum decet et incongruum
non est perhennare (DPh. 158)

... memoria autentici nostri super hiis conscripti duximus perennari (DPh. 119)

... ut incongruum est (DPh. 90)

... fidelium suorum votis consuevit occurrere (DPh. 135)

... votis fidelium suorum ... consuevit occurrere (DPh. 156)

... vota suorum fidelium consuevit admittere (DPh. 138)